

AZ ÁLLAMSZOCIALISTA BÁNYAVÁROS- FEJLESZTÉSEK MORFOLÓGIAI VONATKOZÁSAI

KOMLÓ ÉS OROSZLÁNY ESETE

KISSFAZEKAS KORNÉLIA* – LOVRA ÉVA**

*PhD, okl. építészmérnök, egy. adjunktus. BME Építészmérnöki Kar, Urbanisztika Tanszék, 1111 Budapest, Műgyetem rkp. 3. K II. 93. Tel.: (+36-1) 463-3847. Fax: (+36-1) 463-1319.

E-mail: kissfazekas@urb.bme.hu, kissfazekas@gmail.com

**MSc. okl. építőmérnök, PhD doktorjelölt. PTE Breuer Marcell Doktori Iskola. Vendégkutató – Szlovák Tudományos Akadémia, Szerkezetek és Építészet Intézete. Ústav stavebníctva a architektúry Slovenská Akadémia Vied. 845 03 Bratislava, Dúbravská cesta 9. Slovenská republika. E-mail: lovra.eva@gmail.com

Az 1950-es években az erőltetett iparosítás teljes prioritást élvezett a magyar politikában és a gazdaságfejlesztésben, egyben a regionális településpolitikának is meghatározó vezérelve lett.

Óriásira nőtt azon tájegységeknek a politikai ázsiója, melyek természeti erőforrásként bányászható nyersanyagkincssel rendelkeztek. E felértékelődés nem előzmények nélküli; a történeti településhálózat létrejöttében már a kezdetektől jelentős szerepet játszott a kitermelhető ásványi nyersanyagforrások megléte. Ahol a településfejlődés feltételei közül más adottságok is rendelkezésre álltak, a bányához telepített kolónia bányászvárossá, majd feldolgozóipari várossá válhatott már a feudalizmus vagy a kapitalizmus időszakában. Az államszocializmus¹ során azonban Magyarországon is épültek olyan újnak nevezhető városok, amelyek a fenti történeti városfejlődésen nem feltétlenül mentek át, hanem egy vagy több hajdani kicsi faluból lettek tervszerűen, igen rövid idő alatt nagyobb településsé fejlesztve. E városok a korszak terület- és településtervezési, szakmapolitikai gondolkodásmódjának fontos tanúi, melyeket gyakran a korabeli társadalmi rend egyfajta „ideális” városmodelljeiként, társadalmi és városépítészeti kísérletként is nevesítettek. A szerzők Oroszlány és Komló példáján bemutatott alaktani szemléletű elemzéseik keretében az alábbi főbb kérdésekre keresik a választ: Hogyan jelentek meg az államszocializmus során a politikai szándékú nyersanyag-kitermelések, bányaiipari fejlesztések a területfejlesztésben? Miként adott ez egy-egy kisebb, korábban kevésbé jelentős településnek hatalmas fejlődési impulzust? Miként hatott mindez az egyes települések térbeli fejlődési folyamataira, és ennek milyen városmorfológiai következményei és vonatkozásai (hasonlóságai, különbségei) fedezhetők fel?

Kulcsszavak: államszocializmus, bányaváros, morfológia, Komló, Oroszlány

BEVEZETŐ

Az 1952-ben frissen induló *Településtudományi Közlemények* bevezető cikkét, amely *A településtudomány időszerű kérdései*² címet viselte, a szerző, Perényi Imre így kezdte: „A szocializmus építése Magyarország gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyait alapjaiban változtatta meg. Magyarország ipari országgá fejlődött.

¹A tanulmány a szövegkörnyezet függvényében alkalmazza a szocialista, illetve az államszocialista jelzőt. Tartalmában ugyanaz: a „szocializmus/szocialista” a többször is idézett korabeli szakirodalom szóhasználata, az „államszocializmus/államszocialista” a korszak kapcsán a mai, elterjedt fogalomhasználat.

²Az MTA településtudományi főbizottságának ülésén elhangzott előadás anyaga.

Ezzel együtt járt, hogy településeink jelentős része – az öt éves népgazdasági Terv folyamán 33 település – és számos mezőgazdasági jellegű városunk átalakul ipari várossá, számos falu helyett, mint például Dunapentele, vagy Kazincbarcika, új szocialista városok épülnek. Meglévő ipari centrumaink is, mint Miskolc, Ózd, Tatabánya, Salgótarján jelentős mértékben fejlődnek a nagyszabású beruházások következtében.” (Perényi 1952.) A tanulmány a továbbiakban definiálta a településtudományt, és instrukciókat adott arra vonatkozóan, hogy milyen „általános és időszerű” témák feldolgozását kell a diszciplína keretében majd felvállalni. Ebben jelentős szerep jutott az ún. újvárosokkal kapcsolatos elvárásoknak, a helykijelöléstől a városépítészeti kompozíciós kérdésekig bezáróan.

Önmagában egy korabeli tudományos cikket, még ha az a Tudományos Akadémia keretei között született is, nem feltétlenül kellene kiemelni. Jelentőségét nem önmagában a tartalma, hanem a szerző személye adja. Az, hogy a bevezetőt Perényi Imre írta nem csak azzal indokolható, hogy a tudományos folyóiratot az akkor már általa vezetett BME Városépítési Tanszék jegyezte. Perényi Imre nyilatkozatainak keresztül jó ideig az államszocializmus várospolitikájának elméleti és gyakorlati elvárásai fogalmazódtak meg. Ha tehát a korszakot meghatározó hivatalos településpolitikai irányelveket és ezek változásait akarjuk megismerni, nem hagyhatók figyelmen kívül a megnyilatkozásai, melyeknek az egyik fontos közvetítője volt a fent említett szakmai folyóirat.³ Ennek első indító cikkében pedig egyértelműen a legfontosabb feladatok között nevesültek az újvárosok.

A korszak sok szempontból újnak számít, tervezett városai között reprezentatív helyet töltöttek be a bányásztelepülések. Építésük fő ideje az 1950-es évek elejére esett, amikor a településtervezés és -építés erős politikai elvárások és szempontrendszer alapján zajlott, egészen a formai részletekre kiterjedően. Ebben jelentős szerep jutott az akkor rövid ideig dívott szocialista realizmusnak, amelynek városépítészeti szerkesztési elvei és építészeti gesztusai még ma is jól felismerhető képletként vagy mintázatokként jelennek meg számos városunkban. A bányásztelepülések építése ugyanakkor nem tette lehetővé a csak „elvszerűség” szerinti döntéseket. Helykijelölésüknél, beépítési módjuknál a gazdaságossági, üzemi szempontoknak kellett (volna) előtérbe kerülni, amelyet árnyaltak a bányavidékeket jellemző speciális geológiai és topográfiai adottságok és az ezek által esetlegesen diktált telepítési és építéstechnológiai kötöttségek. E kettő találkozásából adódott, hogy a sokszor rigorózus, mesterségesen kreált városépítészeti szempontrendszerhez és a természetes táji adottságokhoz való alkalmazkodás kényszerei nyomán érdekes, és az előzetes feltételezésekhez képest nagyon különböző, városmorfológiai „típusok” alakultak ki.

Jelen tanulmány a magyar bányavárosok államszocialista történéseinek rövid összefoglalása után két mintatelepülést állít fókuszba. Mindkettő a magyar újvárosépítés produktuma; nagyságukat, kiemelt szerepüket, látványos fejlődésüket az állam-

³A *Településtudományi Közlemények* a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítési Tanszékének folyóirata volt 1952–1989 között.

szocializmus iparfejlesztési politikájának köszönhetőek. Építéstörténetükre meghatározó módon kihatottak az 1950-es évek többször is változó (város)építészeti szemléletbeli változásai. A két város történetének párhuzamba állítása során nyilvánvaló módon kínálkozik e városépítészeti-építészeti hasonlóságok és különbözőségek összehasonlításának a lehetősége is. Ehhez a tanulmány morfológiai szemléletű megközelítést alkalmaz.

A morfológiát etimológiáját tekintve gyakorlatilag az alaktannal azonosíthatjuk, azaz az alaktani tulajdonságokat tanulmányozó tudományággal. Elméleti szempontjait a város területi/földrajzi tulajdonságai, történelme, építészete alkotja. Mint tudomány, a város térszerkezetének, jellegzetes karakterének, fejlődési folyamatának diszciplinánként különböző szempontrendszer szerinti elemzésével, sémákkal és alakmásokkal leírható, tipizálható formáival foglalkozik.

Az államszocializmus intenzíven növekvő bányavárosainak jelen vizsgálata, tipomorfológiai elemzése részben a geográfus M. R. G. Conzen (Conzen 1960) gyakorlatára épít, aki beépítési és utcahálózati mintákat vett alapul, s történelmi térképek összehasonlításával alkotott városmorfológiai mintákat (Carmona 2003). Sok szempontból rokonítható Meggyesi Tamás építészeti-városépítészeti szemléletű megközelítésével is (Meggyesi 2009). A vizsgálatok figyelembe veszik G. F. Caniggia kutatásait is, aki a kisebb egységből a nagyobb egység felé való kiterjesztéssel próbálta megérteni a városok kialakulását, mégpedig az elemei (épületek), az elemek konstrukciója (városszövet) és a nagyobb rendszerek (város) kontextusában, a történelmi tényezőkre – mint az urbánus formákat kialakító erőkre – is tekintettel (Caniggia–Maffei 2001). A várostest alaprajza makroléptékben mutatja a település egyik alaktani jellemzőjét, beépített területének kiterjedését, formája utal a jellemző fejlődési irányokra, a telkek alakváltozatai, nagysága pedig általános esetben a keletkezés időszakára, illetve a terepviszonyokra (Lovra 2015). A beépítés és az üres, illetve a köz által használható be nem épített területek viszonya, egymásra „vetítése” a település szerkezetének jellemzőit, morfológiai adottságait mutatja meg (Kissfazekas–Gurdon 2014). A városképet közvetlenül meghatározó építészeti elemek egymáshoz való téri és tömegviszonya képezik a városépítészeti léptékű morfológiai jellemzőket.

Jelen tanulmány nem tartalmaz részletes morfológiai elemzést, azonban szempontrendszerében a fent leírt morfológiai iskolák hagyományait követi. A tanulmány kitér a város központjának kialakítására, a szocialista realizmus építészetének városképformáló jelentőségére, ami esetünkben a bemutatott települések, Komló és Oroszlány építészeti részleteiben is jól nyomon követhető. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a tanulmány nem taglalja a társadalmi folyamatok, jelenségek és a funkcionális jellemzők morfológiai hatásait – a kiválasztott települések fizikai, térszerkezeti karakterére fókuszál.

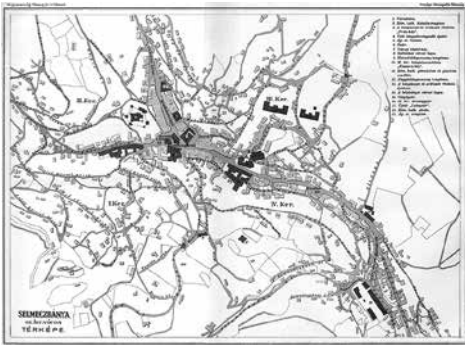
A MAGYAR BÁNYÁSZAT TÖRTÉNELMI IDŐSZAKA ÉS MORFOLÓGIAI JELLEMZŐI

A magyar történelmi bányászat múltja kapcsán némi büszkeséggel szoktak a kutatások megemlékezni arról, hogy a dél-keleti (erdélyi) bányavidék európai léptékben is számottevő sókészlettel rendelkezett, valamint hogy jó ideig az észak-magyar bányavidék adta Európa nemesfémtermésének jelentős hányadát. Ezen túlmenően azonban a hazai bányászat igen későn indult meg elsősorban a magyar ipar fejletlensége miatt, amely hosszú időn keresztül csak a fafelhasználásra támaszkodott. Különböző uralkodói rendeletek ugyan az 1700 évek közepétől erősen támogatták a kőszén felhasználását, széles körű bányászatra azonban csak a század vége felé került sor.⁴ Ennek célterülete elsősorban a Mecsekben volt, ahol több helyen is nagyobb volumenű szénbányászatra reményt adó készleteket fedeztek fel. A művelés először csak szolid méretekben zajlott, a helyi igények ellátását biztosította, nem volt látványos húzóágazat. Igazi lendületet az iparszerű bányászat számára is a kiegyezés utáni időszak jelentett, összefüggésben az iparosodás, polgárosodás robbanásszerű beindulásával. Az iparban és bányászatban a foglalkoztatottak száma jelentősen, mintegy 64,5 százalékkal nőtt. Az egyre szélesebb körű villamosenergia-ellátáshoz nagyszámban épültek áramfejlesztő telepek; ezek működésének alapfeltétele a szén volt. Emellett a dunai hajózás lett a másik legfontosabb felvevő terület. Nem véletlen, hogy az Első Dunagőzhajózási Társaság (DGT) jelentős bányászható területek tulajdonjogát igyekezett megszerezni, elsősorban Pécs környékén.

Az, hogy egy település létrejöttét alapvetően az ott található bányakincs indukálta, gyakori volt a történelemben. A hajdani északi és déli magyar bányavidék gazdaggá váló városainak születését is a környező bányászati lehetőségek indokolták. E városok az ideérkező betelepítettek révén olyan városépítészeti és környezeti kultúrával rendelkeztek, amely akkor szinte egyedülálló volt az országban. Más gondolkodásmódot, más építési kultúrát igényelt egy tagolt domborzatú tájra építkezni, mint egy olyan – az országban másutt jellemző – síkvidéken, ahol a mezőgazdasági tevékenységi környezet volt a meghatározó (*1–2. ábra*).

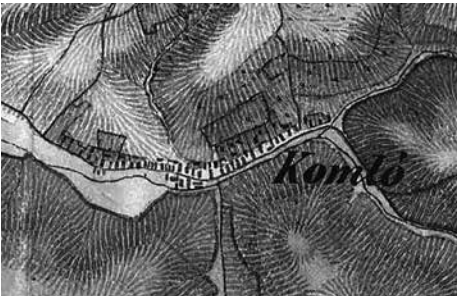
Nemcsak a topográfia, a domborzati viszonyok, a tájolás, a vízrajz hatott a telepítésre, de a bányával való viszony is. Fontos volt, hogy a települések ne legyenek túl közel, hiszen a téri viszony befolyásolhatta a zavartalan üzemeltetést, az esetleges bővítést, a földtani adottságok pedig az épületek tartósságát, állékonyságát. Túl messze sem lehetett helyezkedni, hiszen a bánya tartotta életben a várost, sajátos szimbiózisban kellett élniük, ahol a dolgozók számára naponta megteendő távolság is része volt a gazdasági és lakóterületi egységek jó együttműködésének. A legtöbbször völgyvonalakban fejlődő bányatelepülések vonalas-csápos morfológiája szépen kirajzolta a táji és terepadottságokat. E forma általánosan jellemző és meghatározó volt, függetlenül attól, hogy egy falusias léptékű és karakterű településről volt szó vagy egy kifejezetten városias arculatú és szerepű nagyobb városról.

⁴A magyar bányászati termelés története. Központi Bányászati Múzeum: <http://www.kbm.hu/hu/node/6> (Utolsó megtekintés: 2015. 11. 24.)

1. ábra. Selmecebánya, településforma egy 1906-os térképen. Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai sorozat (forrás: <http://mek.oszk.hu>)

2. ábra. Selmecebánya beépítési karaktere (forrás: L.Chovancová/Lovra É.)

3. ábra. Komló a második katonai felmérés térképén (forrás: <http://mapire.eu/en/maps/>)

4. ábra. Oroszlány a második katonai felmérés térképén (forrás: <http://mapire.eu/en/maps/>)

A jelen tanulmányban vizsgált két város, Komló és Oroszlány hajdani faluszerkezete is ezt a települési mintát követte; Komló egyszerűbb, egytűcsás faluként a völgyben hosszan elnyúlva (3. ábra), Oroszlány tömörebb településsel, finoman csápoltszerű szerkezettel fejlődött (4. ábra).

A BÁNYÁSZAT ÉS A BÁNYAVIDÉKEK SZEREPE AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS SORÁN

Magyarországon az államszocializmus során újonnan épített vagy intenzíven felfejlesztett és ezért jellemzően újnak tekinthető települések száma nem nagy. Történetük az 1950-es évek erőltetett iparfejlesztéséhez köthető, melyet egyébként egyes kutatók az „irányított urbanizáció” fogalmával is összekötnek (Musil 1980; Weclawowicz 1992). Hogy melyek tekinthetők újvárosnak és/illetve „szocialistának”, és milyen értékelési szempontok alapján, erről jó ideje folytatnak szakmai

diskurzust a témával foglalkozó különböző tudományágak (Beluszky 1999; Germuska 2003; Kissfazekas 2015; Szirmai 1988; Szirmai 2013; Weclawowicz 1992). Mindenesetre Magyarországon e települések száma jóval kevesebb (mintegy tucatnyi), és az építési volumenük is messze elmarad az előképnek tekintett szovjet példától, ahol 1917-től az 1950-es évekig bezárólag több száz új város és néhány ezer új, ún. „városias jellegű lakótelepülés” épült. Noha a témával foglalkozó szakemberek az eltérő definíciók és értelmezések alapján nem feltétlenül ugyanannyi és ugyanazon magyar településeket tekintik újnak, illetve (állam)szocialistának (Germuska 2003), a példaként kiválasztott Komló és Oroszlány esetében nincsen közöttük vita. A történeti térképek tanúsága szerint kis faluként már korábban is léteztek, azonban igazi városi mivoltukat egyértelműen az államszocialista iparpolitikának köszönheték.

Az, hogy az 1950-es években az erőltetett iparosítás volt a magyar gazdaságpolitika elsődleges „hívószava”, tudható. A bányászat a gazdaság meghatározó iparága lett; többek között az akkori politikai retorika következtében magas társadalmi megbecsültséggel. 70 olyan település volt, melyeket az 1951/1. sz. tv. erejű rendelet ún. I., ipari szempontból kiváltképp fejlesztendőnek minősített kategóriába sorolt. A történelmi magyar települések helyválasztását, fejlődési energiáit és irányait korábban nem az ipari tevékenység határozta meg, a hagyományos települési szerepkörök jellemzően nem ipariak voltak. A szocialista államhatalom által meghatározott „erős ipari ország” jövőképhez az örökölt struktúra tehát nem volt megfelelő. Az új településhálózat-fejlesztési elképzeléseknek tehát érthető okokból fontos eleme volt a hálózatbővítés. A településhálózat alakítása pontszerűen történt, alapvetően ipari/bányászati meglévő vagy potenciális helyi lehetőségekre támaszkodva, és sokszor nem hálózatban gondolkodva. A fejlesztési helyek kiválasztását felülírhatták politikai, netán „államvédelmi” szempontok is, mint ahogy ez az akkori Sztálinváros esetében történt, melynek a már megkezdett építését felfüggesztve változtatták meg a helyét az időközben feszültté váló jugoszláv–magyar viszony miatt (Szirmai 1988). Az állambiztonsági szempont elengedhetetlen és nevesített eleme volt az ún. sztálini telepítési elveknek, amelyet a hivatalos magyar szakmapolitika is magáénak vallott.

A szakirodalom tanúsága szerint az államszocialista országok újjáépítési folyamatainál elsődlegesen az ipartelepítés állt a figyelem központjában, a gazdasági és iparfejlesztési prioritások mellett nem jelentek meg valódi társadalomalakító szándékok (Szirmai 1988) sem az ipari, sem az annak háttérét, ellátását szolgáló bányatelepülések esetében. Ismerte a rendszer öndefinícióját, a témával foglalkozó szociológiai kutatásoknak ez egy igen meglepő megállapítása.

TELEPÍTÉSI SZEMPONTOK, HELYKIJELÖLÉS

A korabeli beszámolók tanúsága szerint az ipartelepítést („diszlokáció”) megelőző fázisként kezelték. Nem városépítésben gondolkodtak, hanem ipari és üzemi területek fejlesztésében, amelyhez természetesen szükség volt „kiszolgáló” övezete-

ket, az ipari tevékenységet folytató munkások (jelen esetben a bányászok) lakóterületeit is kapcsolni.

A helykijelölési programokat az ún. Országos Tervhivatalnak kellett megadnia; mind ez, mind maga az eljárás „bizalmas” volt. Hiába volt ugyanakkor centralizált az irányítás és az ellenőrzés, részben a párhuzamosságok, részben a visszacsatolások hiánya – meg talán a folyamat fent említett titkossága – miatt nem volt olyan általános tapasztalatcsere, amely segíthette, illetve összehangolhatta volna az egyes helykijelölési folyamatokat (Fürst–Sós 1952).

Az 1950-es évek elején a bányakincs, ezen belül is a szénterületek nem voltak teljes mértékben feltárva és feltérképezve, nem egy esetben csak geológiai becslések álltak rendelkezésre. Az ipartelepítés során számba vették a lehetséges lakóterületi helyszíneket is, de nem tekintették azokat elsődleges tényezőknak. Néhány irányelvet azért megfogalmaztak; például hogy város telepítésére 10 százaléknál nagyobb lejtésű területet nem lehet választani, valamint hogy az aktuális, illetve a jövőbeni bányaművelésre szánt területeket szabadon fenn kell tartani. Ugyanakkor hagytak némi „kiskaput” is, és előírták az esetenkénti egyedi vizsgálatok szükségességét. Alapvetően azonban az új magyar településeknél nem voltak egységes irányelvek, rövid helyszíni szemlék, némi bizottsági viták és egyéni becslések szolgáltatták az alapot a helykiválasztásoknál (Fürst–Sós 1952). Így fordulhatott elő, hogy olykor a lakóterület helye az ipari bányászati termelést kedvezőtlenül befolyásolta, noha az üzemi terület korábbi kijelölése során igen körültekintően jártak el.

Azt lehet tehát mondani, hogy számos esetben az újváros számára szánt területek kiválasztása „kézi” vezérlésű helyi döntések alapján történt, melyet ritkán alapozott meg például morfológiai szempontú elemzés. A helykiválasztási döntéseknél nem egy jövőbeni, összefüggő rendszerű város különböző és összetett elvárásainak szempontjai szerint terveztek, hanem a bányaterület üzemi feltételeinek elsődlegességét tartották szem előtt.

FORMAI KÖVETELMÉNYEK

Miközben az újvárosok építését a gyakorlatban elsősorban az üzemeltetési szempontú területpolitika határozta meg, addig a politika és az építés szakmapolitika valami többet, valami mást is akart az újvárosok építésén keresztül megjeleníteni; szimbólumot, üzenetet. Az újvárosok építése nemcsak gazdasági aspektusból lehetett válasz egy politikai elvárára, hanem ideológia szempontból is, hiszen mi más lett volna alkalmasabb a szocialista élet és városeszmény megjelenítésére, mint az új eszmei alapokon épülő, társadalmi üzeneteket is megfogalmazó „szocialista újváros”.

A már idézett Perényi-tanulmányban olvashatók a következő megállapítások: „(...) a szocialista település tervezése és létesítése nemcsak műszaki és gazdasági probléma – ennél jóval több – a szocialista településnek ki kell fejeznie a szocialista társadalom erejét és szemléletét, meg kell, hogy adja a méltó keretet külsejében is a szocialista korszak embere számára (...). Csak az a város felelhet meg teljesen a szép

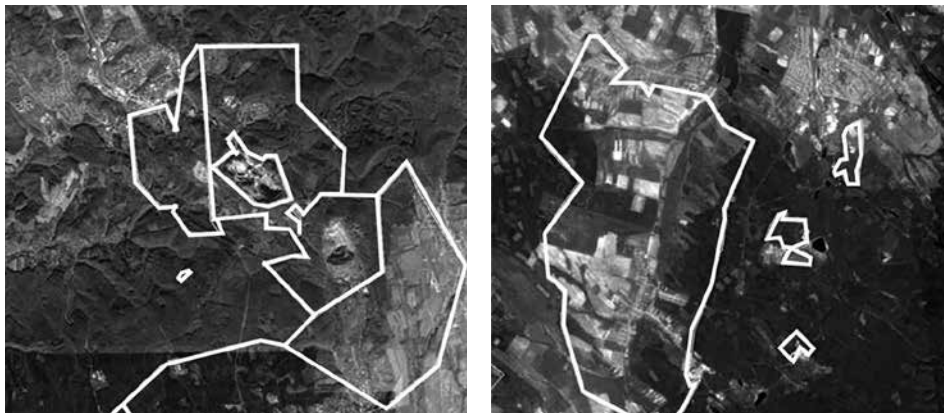
város fogalmának, amely számol a természeti adottságokkal, amely egységes térbeli kompozíció szerint van felépítve, melynek határozott térbeli szerkezete van, aktív sziluettje és városközpontja van.” (Perényi 1952.) A cél érdekében az egész város területére vonatkozó olyan általános tervek készítését forszírozta, amelyben nemcsak a területfelhasználás, hanem a tervezett városszerkezet is megjelenik, fókuszában a főtérrrel. A legelső újváros, a hajdani Sztálinváros (ma Dunaújváros) esetében tudható, hogy ez a „szocialista városmodell”-építési szándék hosszú időn keresztül meghatározta a város tervezési és építési folyamatait. Néhány évvel később, a bányavárosok építési idejére azonban – bár elviekben megfogalmazódott ez a nagyravágyó törekvés – a valóság, illetve a gyakorlat azt felülírta, és csak részeredményekben tudtak a fenti elvárások érvényre jutni.

Számos esetben egyszerre, egyidejűleg zajlottak a különböző lakóterületrészek építései, melyek nem a főközpontozott viszonyították magukat, hanem a korszak szomszédsági egységekre épülő várostervezési elvei szerint mindegyiknek saját szerkesztési logikája és működése, helyi központjai voltak. Az elvek szintjén valós cél volt egy szervező városközpont léte, azonban nem feltétlenül a városiassághoz nélkülözhetetlen funkcionális szerepkörét tartották meghatározónak, hanem reprezentációs, politikai és ehhez társuló kompozíciós szerepét. Ugyanakkor számos új településnél éppen a városközponti funkciójú épületek építése maradt el, vagy tolódott el jóval az üzemi és lakóterületi beépítések utáni időszakra. Ez történt még a kiemelt figyelmet élvező Dunaújváros esetében is (Kissfazekas 2014). A tényleges városi szerepkörhöz, a városi léthez és életformához szükséges funkcionális ellátottság hiánya fölött szükségszerűségből (pénz-, időhiány) szemet hunytak, a politikai szerepkör számára pedig áthidaló megoldásokat kerestek. Elegendő volt egy megfelelő méretű teret, teresedést kialakítani, ami az állami rendezvények, politikai gyűlések lebonyolítására alkalmasnak bizonyult. Így a tartalmában és formájában valódi városközpont az újvárosok egy részében hosszú ideig hiányzott, és legtöbb helyen sosem tudott az eredeti elképzelések szerint maradéktalanul megvalósulni.

Nem véletlen, hogy például Weclawowicz 1992-ben publikált tanulmányában a szocialista városstípust a kapitalistától megkülönböztető, legfontosabb jellemzők között kiemelte az építészet tervszerű uniformizálását, valamint hogy „a tervezők és az építésszek terveiben olyan hatalmas és homogén lakóházak és lakótelek építése szerepel, melyek nincsenek megfelelően ellátva szolgáltatásokkal” (Weclawowicz 1992).

A KÉT MINTATELEPÜLÉS – KOMLÓ ÉS OROSZLÁNY

A két kiválasztott település fejlesztésének a motiválója, építési felfutásának ideje és az építések volumene közel azonos (5–6. ábra). Ezért érdemes a két példát párhuzamba állítani, noha Komló kiemeltebb szerepet töltött be a korabeli iparfejlesztési és településpolitikában, nagyobb publicitást is kapott, és a fellelhető kutatási források is sokkal szélesebb körűek.

5. ábra. Bányatelkek lehatárolása a mai állapot szerint Komló közigazgatási területének környezetében (forrás: <http://mbfh.hu>)

6. ábra. Bányatelkek lehatárolása a mai állapot szerint Oroszlány közigazgatási területének környezetében (forrás: <http://mbfh.hu>)

KOMLÓ

Baranya megyei település, jelenlegi népessége 23 889 fő, területe 46,55 km², sűrűsége: 548,21 fő/km².

A mecseki kőszén jelenlétéről – a Vasas községnél, valamint Lámpásvölgyben – már 1746-ban tudomása volt Pécs város vezetésének, de 1782-ig nem történtek intézkedések az ásványkincs kiaknázására (Babics 1978). Felszínközeli bányaműveléssel kezdtek, majd a már említett Dunagőzhajózási Társaság (DGT) megnyitotta az első aknáját, ahol mélyművelésre is alkalmas, modern technológiát alkalmaztak. A 19. század második felére a vállalat monopolizálta a pécsvidéki szénkitermelést, melyhez jelentős mértékben hozzájárult az általuk támogatott Pécs–Mohács közötti vasútvonal kiépítése is. Érdekes adalék, hogy a két világháború után a DGT tulajdonában lévő bányákat – mint volt német tulajdont – a Szovjetunió kezelésébe adták, így a Pécs környéki bányák mintegy 6 évig szovjet és magyar közös igazgatóság alatt működtek.⁵

A Mecsek hegység északi lábánál húzódó dombok és völgyek között fekvő Komló tényleges fejlesztése, a nagyközség (1947) építkezéseinek fellendülése az első hároméves terv időszakában kezdődött. Korábban szolid bányásztelepülés volt, az 1900-as népszámlálás adatai szerint 988 fő lakta, akiknek a harmada németajkú.

A település és környéke az 1950-es évek elejére jelentősen felértékelődött. Míg ugyanis a pécsi és az észak-mecseki szén a minősége miatt elsősorban csak fűtésre volt alkalmas, a Komló-környékinek különleges gazdasági értéket adott, hogy a

⁵ http://mnl.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/kutatas/iratanyag_leirasa/gazdasagi_szovetkezetek_1945 (Utolsó megtekintés: 2015. 11. 24.)

Sztálinvárosi Vasmű üzemeltetéshez elengedhetetlen kokszolható feketeszen csak itt volt az országban fellelhető. Az 1950-es években még a pécsi szénmedence bányáiban termelték a legtöbb szenet; 1956-ban az egész mecseki szénmedence termelésének 40 százalékát már a komlói szénbányák adták.

Az akkori Sztálinváros – mint első szocialista ipari mintaváros – építése már néhány éve zajlott (Kissfazekas 2015). Az erőltetett iparosítás időszakában a minél látványosabb ipari és városi fejlődés kiemelt gazdasági és politikai érdek volt, amely óriási publicitást kapott a korabeli politikai propagandán keresztül. Nem véletlen tehát, hogy a termelés háttérét biztosító nyersanyaglelőhely is megkülönböztetett figyelemben részesült. Komló 1947-ben már nagyközség, majd 1949-ben hozzácsatolták az eddig külterületnek számító Gesztenyést, s így a település területe jelentősen nőtt. Közigazgatásilag az új egészségügyi körzet Komló központtal felelte nemcsak Gesztenyést, de Kisbattyán és Mecsekjánosi területét is. A nagyközség robbanásszerű fejlődése a Mecseki Szénbányák Vállalat üzemépületeinek építésével kezdődött. A negyvenes évek vége felé már egyre gyakrabban előkerült a „nagy Komló” (Babics 1978) koncepció, amely összefüggött a bánya fejlődésével és a széntermelés növekedésével. Komló belterületét ekkor Újakna, Sóstó, Újtelep, Gadány, Halastó, Szent Imre-telep, Anna akna és az ezeket összekötő területek alkották. 1951-re már városi ranggal rendelkezett (Beluszky 2010). Az *Új Komló* című lap 1952. május 16-i száma szerint ezzel a város „... egyvonalba került Péccsel, a többi megyei székhellyel és Sztálinvárossal”. Nyilvánvaló volt, hogy a városi rang elnyerése nem volt arányban a település akkori fejlettségével; egyértelműen politikai döntés született.

A szénkitermelés növelésének igénye erőteljes volt, amely nyomán hatalmas lett a bányászok iránti kereslet. Az 1949-es népszámlálási adatok szerint Komló lakossága még 4147 fő, a járásban 6995 (KSH 1950), 1960-ra azonban 24 820-ra nőtt a komlói járásban azon letelepített és ingázó munkások száma,⁶ akiknek lakhelyet kellett biztosítani (KSH 1961). A bányászok társadalmi megbecsültsége magas volt, amely betudható az erős hivatalos propagandának is; az államvezetés az elismerést anyagi javak és kiemelt juttatások formájában is kifejezésre juttatta. E jobb megélhetés reménye nagyszámban vonzotta az Alföld elmaradottabb területéről a szegényeket, hajdani cselédeket is. Az ingázók számát jól mutatja, hogy Kőkönnyösön egy 1200 férőhelyes munkásszállót építettek. Komló lakossága részlegesen kicserélődött; az MDP Pécs Városi Pártbizottságának 1953. májusi párttitkári beszámolója szerint a régi bányász generáció mellett „új kommunista típusú bányász munkásság” is kialakult (Rozs 2006).

A város kiépítésének első jelentősebb szakasza az I. ötéves terv, az 1950 és az 1954 közötti időszakra esett. Az ún. kőkönnyösi lakótelepet azonban már 1949-ben elkezdte építeni a Komlói Mélyépítő Állami Nemzeti Vállalat és a Komló Bányavidéki Építési Nemzeti Vállalat. A lakótelep tervezője ifj. Lux Kálmán és a Pécsi Uránváros tervezőjeként jól ismert Dénesi Ödön (VÁTI) volt. A terület nyugati részén egy hét-

⁶A KSH adatai szerint (1960) az itt dolgozó ipari munkások száma mintegy tizennyolcezer fő.

7. ábra. A Kőkönyösi lakótelep modellje; tervezők: ifj. Lux Kálmán, Dénesi Ödön (forrás: BME Urbanisztika Tanszék fotótára)

8. ábra. Kőkönyös központi tere (forrás: BME Urbanisztika Tanszék fotótára)

száz lakásos lakótelepet terveztek,⁷ a lakótelep egésze némi változtatással 1955-re készült el. A lakótelep Komló kapcsán az egyik legtöbbet idézett, leggyakrabban publikált terület (7–8. ábra).

Az első öt éves terv végére a város közigazgatási határait is tovább tágították, így Budafa, Mecsekjános, Kisbattyán, Zobák-pusztá is a város részét képezte, majd az 1950-es évek végére Mánfát,⁸ Vágot-pusztát és Sikondát is hozzácsatolták (Babics 1958). Az első öt éves terv végrehajtásának ideje alatt Komló képe megváltozott, az eddigi, túlnyomórészt mezőgazdasági, falusias jellegét elvesztve városiasabb formát öltött (Körner–Nagy 2006). A város topográfiailag speciális helyzetben volt, hiszen hegyhátakkal és völgyekkel szabdalta területe jelentősebb, összefüggő lakótelepek építésére alkalmatlan feltételeket jelentett. A lakásépítés és az ipari objektumok fejlesztése nem a megfelelő ütemben zajlott, ezért az építés meggyorsítása érdekében 1952–1953 folyamán új építőipari vállalatok szervezésére és minisztériumi szintű átcsoportosítására került sor. A cél mintegy 600-600 lakás átadása volt Kőkönyös, valamint Kenderföld városrészekén (Babics 1978),⁹ melyek azonban számos technikai akadály miatt a korszak gyakorlatához képest igen lassan, csak négy év alatt épültek fel. Mindkét lakóterület arculatát meghatározta az akkor már hivatalosan bevezetett szocialista realista stílus, vagyis a „szocreál”.

A város 1964-ig nem rendelkezett jóváhagyott városrendezési tervvel, s ez az intézményi, szolgáltatási ellátottságában és infrastrukturális elmaradottságában is megmutatkozott. A terv hiánya harmóniátlan fejlődést eredményezett; a nagyszámú lakás mellett nem fordítottak elég figyelmet arra, hogy a növekvő lakosságnak egészségügyi intézményre, boltokra, de óvodára vagy iskolára is szüksége van, s a közművekkel való ellátottságban is hiány mutatkozott.

⁷Pécsi Tervező Iroda (1952. 10. 31.): Komló III. (Kőkönyös-Nyugat), 700 lakásos lakótelep alternatív megoldása/terv (forrás: Váti Nonprofit Kft. Dokumentációs Központ).

⁸Mánfa 1958-tól 1992-ig volt a város közigazgatási egységének a része. Komló jelenlegi városrészei a következők: Kőkönyös, Újtelep, Körtvélyes, Gesztenyés, Dávidföld, Zobákpusztá, Szilvás, Belváros, Kenderföld, Somág, Kisbattyán, Mecsekjános, Sikonda. (Babics 1978. 85; Dragonits et al. 1971.)

⁹Komló területén 1949 és 1953 között összesen 1707 lakás épült, 1954-ben 997, az építkezéseket azonban a következő évben visszafogták, így akkor csak 111 lakásról számol be a statisztika (KSH 1961a).

A II. ötéves terv (1961–1965) idejére Komló az ország egyik legjelentősebb ipari körzetévé vált. A lakosság száma tizenöt éven belül megnégyszereződött.

Urbanisztikai szempontból a város felemás képet mutatott, míg korszerű lakóházak épültek, addig az utcák és utak burkolatlanok, a közműhálózat elavult volt. A III. ötéves terv új irányokat hozott, ekkor már kevesebb lakás épült, 1960 és 1966 között nagyobb hangsúlyt fektettek az intézményi fejlesztésre is. Szilvás lakónegyed is már ebben a szellemben épült. A lakosság struktúrája is stabilizálódott, ekkor már nem a betelepülők száma hatott a demográfiára, hanem a természetes szaporulat, s az ötéves terv időszaka alatt már állandó városi lakosságról is lehetett beszélni.

Az 1976 és 1980 közötti időszakban 440 új lakás felépítését tervezték, azonban a hatodik és későbbi ötéves tervek egyre visszafogottabb fejlesztést irányoznak elő. Ennek ellenére Komlóra még a hatodik ötéves terv időszakában is jelentős mennyiségű fejlesztési eszköz áramlott, amelynek köszönhetően felépíthették többek között a szilvási általános iskolát, 1982-ben a színház- és hangversenytermet, valamint egy 45 és egy 60 lakásos épületet.

A település nyugati városrésze nagy kiterjedésű, s több, különböző építészeti karakterű területet olvasztott magába, részét képezte a történelmi településrészek közül az említett Mecsekfalu, Dávidföld, Körtvélyes és Kökönyös is. Dávidföld Komló egyik legmeredekebb részén épült az 1950-es években, a város fejlődésével egy ütemben, jellemzően kertvárosias beépítésű terület. Körtvélyes az 1970-es és az 1980-as évek folyamán épült ki részben paneles technológiával, részben pedig hagyományos, illetve középblokkos építési móddal. A tervek szerint az egész domb területét ki kellett volna töltenie, de a rendszerváltás és a leépülő gazdaság miatt csak részben készült el, a kiegészítő funkciók nélkül.

Komló déli városrészét rendezett kertvárosi környezet és családi házas utcakép jellemzi, jellegzetes része a területileg is elkülönülő Újtelep, amely a mai város egyik legrégebbi része. Az ikerházas, nyolc utcából álló bányászkolóniát az 1900-as évek elején építették egy meredek domboldadra. A déli város része még Altáró, amelynek területén a bányászat felszámolását követően visszamaradt barnamezős üzemi terület található. Az északi városrészhez tartozik Kenderföld, valamint Szilvás településrész, amely az 1970–80-as években épült ki, részben paneles technológiával, részben hagyományos, illetve középblokkos építési móddal. Az ehhez a településrészhez tartozó Somág kertvárosias, laza beépítésű (Komló IVS 2009).

OROSZLÁNY

Komárom-Esztergom megyei település; lakosszáma 18 068 fő, kiterjedése 75,86 km², lakossűrűsége 246,52 fő/km².

Oroszlány 1937-ig kicsi, fogyó népességű falu volt, ekkor azonban a MÁK Rt. megkezdte a szénbányászatot a falu határában. Az 1940-es évek elején bányatelep épült, ahová brennbergi, petroszényi és nógrádi bányászokat telepítettek. Komló városával közel hasonló ütemet diktált Oroszlány fejlődése is, ugyancsak jól példáz-

va az államszocializmus alatt végbemenő erőltetett városfejlesztést, amely az addigi csendes településeket hirtelen, néhány év leforgása alatt városokká alakította át. Alapvető különbség mutatkozott azonban a topográfiai adottságokban, hiszen míg Komlón többek között a táj határozta meg a város terjeszkedési irányait, addig Oroszlány növekedése e tekintetben kevésbé volt korlátozott.

A látványos települési fejlődés itt is csak addig zajlott, míg a bánya megfelelő gazdasági hátteret biztosított. Oroszlányban a bányaterületek a várostól délre és keletre jöttek létre, s a bányászat megszűnésével a várostelepülés déli részén, a bányaterületek helyén iparterületek alakultak ki, míg a kereskedelmi-szolgáltató terület a város északi részére telepedett.

A szénbányászat nem tekint vissza olyan régi hagyományokra, mint a komlói. 1937-ben indult meg az oroszlányi szénkitermelés, viszont rövid idő alatt kinőtte magát, s új aknákat nyitottak. Már a második világháború előtt is jelentős munkaerőhiánnyal küzdöttek a szénbányák, s ezzel együtt új igényekkel és szükségletekkel nézett szembe a település. A betelepített munkások lakhatási igényeinek kielégítésére a Tatabányai Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat¹⁰ lakótelepek építését szorgalmazta. A második világháború visszavetette a fejlődést, 1949-ben a településnek mindössze 3740 lakosa volt (KSH 1950). 1948-ban és 1951-ben új aknákat nyitottak, és a település intenzíven növekedett és fejlődött. A KSH adatai szerint 1949 és 1953 között 734 lakást építettek, 1954-ben 216-ot (KSH 1961a). Az I. ötéves terv idején az egyre növekvő széntermelési igény miatt erőteljesen fejlesztették, 1954-ben járási jogú városi rangot is kapott (Germuska 2012); az állami akarat ezúton is demonstrálta, hogy kiemelt szerepet szánt a településnek. Várossá nyilvánításának idején, 1954-ben lakosainak száma 6596 fő volt, s 1617 lakást tartottak nyilván. A város az 1940-es évek elején készült tervek alapján, de igen rendezetlenül növekedett, a növekvő lakosság igényeit kielégítő és lakásszámhoz kapcsolódó infrastruktúrát sokáig nélkülözve. A település mai fogalmaink szerint számos tekintetben (kulturális, oktatási stb.) nem nyújtott igazán városi feltételeket.

Az 1960-as években 1061 összkomfortos lakás épült, ebben az időszakban felavatták a Sportstadiont, megalakult a Hőerőmű Vállalat, s megépítették a Béke-szállót, amelyik kétszázötven bányásznak biztosított szállást. 1963-ban a Hőközpont, egy évvel később pedig a Víztorony épült meg. A település azonban sokáig szigetszerűen élt, az 1960-as évek közepéig zsáktelepülés volt, közlekedési kapcsolata csak Tatabányával, a bányavállalat központjával volt. Szinte teljesen egyoldalú gazdasági szerkezettel rendelkezett, különösebb központi szerepkör nélkül, mely Tatabánya és Tata közelségével is indokolható. A város intézményi és infrastrukturális ellátottságának problémáit csak az 1960-as és 1970-es években kezdték megoldani. A fejlődési hullám kezdetén, 1953-ban csak egy szakrendelő épült, majd 1960-ban ifjúsági ház, 1963-ban művelődési otthon, 1974-ben pedig művelődési központ és könyvtár.

Oroszlány települési egységei (Oroszlány IVS 2010; Oroszlány ITS 2015) szerint elkülöníthetjük a történelminek tekintett városrészeket az egykori falutól. Az Ófalu

¹⁰Az Oroszlányi Szénbányák Vállalat az 1950-es évek második felében vált önállóvá.

városrész megtartotta egykori utcaserkezetét, a terület nyugati részén azonban az 1950-es évek végétől felszámolták az eredeti szerkezetet, az új beépítésnek adva át a helyet (itt épült ki az Újtelep). A Haraszt-hegy, amely geográfiai szempontból ugyan nem tekinthető hegynek, azonban meghatározó része a város sziluettjének, a tetején a víztoronnyal, alsó peremén pedig hagyományos kertes családi házakkal és városi intézményekkel. A Haraszt-hegy túoldalán elhelyezkedő Óváros (sajátos megnevezés egy újvároson belül) beépítése, illetve kialakulása az 1940-es évek végére és az 1950-es és 1960-as évekig tehető, hagyományos építéstechnológiával, sűrűn beépített terület, amely teleszerű lakóterületet alkot az itt felépített 2–4 szintes lakóépületekkel. A terület első tömbjei a Rosenberg utca, a Mátyás király utca északkeleti felén és a Táncsics utca déli kanyarjában helyezkednek el. A szénbánya beindulásával a betelepülő lakosság az Óvárosba költözött, majd a további betelepüléssel fokozódó lakásigényt az Óváros mellé épülő lakótelepek elégítették ki. A városban a kiépülő, teleszerű lakóterületeket a kertvárosias övezetek követték, amelyeknek parcellázása szinte egyidejűleg történt. A Borbála lakótelep az 1950-es évektől kezdett beépülni, családirházas, nagyrészt földszintes beépítési magasságú lakóterület, amelynek utcarendszere jellegzetes négyzethálós. Északi oldalán egyemeletes sorházas beépítésű területtel. A 1960-as és 1970-es években lakótelepek épültek az Óváros szomszédságában, közöttük találjuk az Újtelepet, amelyik 1960–70 között épült hagyományos és blokkos építéstechnológiájú teleszerű beépítés. A keleti és északkeleti részén az 1970–80-as években blokkos és panelos építéstechnológiával épültek a lakóépületek, sűrűbb beépítéssel, kevesebb zöldterülettel, mint az Újtelep korábban kiépített részén.

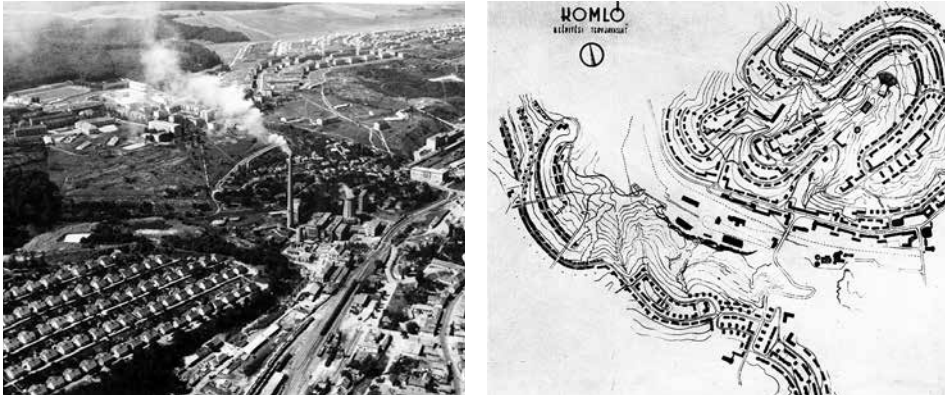
A Kecskédi úton levő lakótelep az 1980 évektől indult fejlődésnek, szintén családi házas beépítésű, egy- és kétszintes építési magasságú épületekkel. A Takács István úti lakóterületen megtalálható a többszintes, teleszerű beépítés, az északi részén pedig családi-, iker- és sorházas egyedi telkes új beépítés is. A domborzati viszonyokat íves nyomvonalával követő Bányász körút környezete az 1940-es évek végétől, majd az 1960-as és az 1990-es évek során alakult ki egyedi telkes családi házas beépítéssel.

ALAKTANI JELLEMZŐK

TOPOGRÁFIA, TÁJSZERKEZET, VÁROSTEST, VÁROSFORMA

A két város táji adottságai között számottevő különbség van.

Komlón a második katonai felmérés térképének tanúsága szerint hajdan félszáznyi ház sorolódott fésűs beépítéssel, jellemzően a völgy északi oldalán. Az 1920-as évek Újtelepének építésekor megmaradtak a történelmi falu közelségében, azonban már elhúzódtak a völgyi mélyvonaltól (9. ábra). Ugyanakkor az újonnan épült telep lakásszáma konkurált a hajdani faluéval, így építésével megkezdődött a települési hangsúlyok áthelyeződése, illetve osztódása. Az 1950-es évektől beinduló lakótelep-építések ezt tovább fokozták (10. ábra). Az első nagyobb lakóterület-egység,

9. ábra. 1920 – előtérben a kiépült Újtelep a völgyvonalban haladó történelmi főúttól (ma Kossuth Lajos utca) némileg eltávolodva (forrás: BME Urbanisztika Tanszék fotótára)

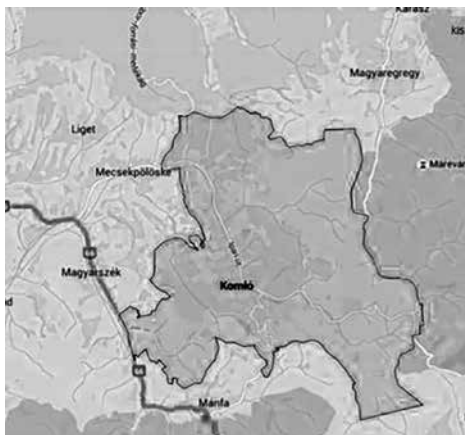
10. ábra. Az új Komló beépítési javaslata – a rajzon nem szerepel az Újtelep, a főút mellett viszont kirajzolódik az intézményi központ zárt sorú beépítésének terve (forrás: BME Urbanisztika Tanszék fotótára)

Kökönyös már teljesen önálló területegységként épült ki jóval magasabban és téreileg jelentősen elkülönülve a történelmi falutól és az előbb említett korai bányászteleptől. A Kaszárna-völgyi egykori falu fölött, egymás után épültek fel a szigetszerű lakótelepek (kökényösi, kenderföldi, gesztenyési, somágtetői, dávidföldi, szilvásdombi) (Klausz 1956); némelyiknek egyébként máig sem alakult ki megfelelő kapcsolata a városközponttal.

A saját, egyéni beépítési karakterrel rendelkező lakóterületi foltok helyenként összeértek, másutt nagy, összefüggő zöldterületek választották el őket egymástól. A település közigazgatási, azaz „hivatalos” területe igen kiterjedt. Kinyúló, „polipszerű” ágas-bogas alakját a domborzati viszonyok mellett nagyrészt a belterületéhez kapcsolt, de attól teljesen elkülönülő falvak, Kisbattyán (amelynek mai egységes fésűs beépítése egyébként alig különbözik az eredetitől, és helyi védelem alatt áll), valamint a kertvárosias Mecsekfalva (Szopok), Mecsekjánosi és Zobákpusztá alakították ki. Ezek azonban még kevésbé kapcsolódtak a várostesthez; valóban önálló entitások.

A várostest tehát több okból is tagolt; a változatos domborzati környezeti adottságokat az önálló és sokszor független egységekben történő beépítés még jobban kihangsúlyozta.

Oroszlány a Vértes hegység észak-nyugati lejtőjén, az Által-ér lankás területein azonban majdnem síkvidékre települt; terjeszkedését lényegileg nem akadályozták a terület topográfiai és vízrajzi jellemzői. Alakja sok szempontból kompaktabb. Itt is megtalálhatók a foltszerűen, igen zárt egységként kiépülő lakóterületek, ezek azonban általában folytonosan kapcsolódnak egymáshoz, nem tapasztalható az a téri tagoltság, amely a komlói városforma egyik meghatározó eleme. Alaktani szempontból

11. és 12. ábra. Komló és Oroszlány mai közigazgatási kiterjedése (forrás: <http://google.hu/maps>)

13. ábra. Komló beépített területének erősen tagolt városteste (forrás: Kissfazekas K.)

14. ábra. Oroszlány kompaktabb városteste (forrás: Kissfazekas K.)

nem lényegi, de azért érdemes megemlíteni, hogy Oroszlány közigazgatási területének kiterjedése igen jelentős a beépített területének nagyságához képest, laksűrűsége pedig kevesebb mint a fele a komlóié (11–14. ábra).

A VÁROSKÖZPONT

A jelen tanulmányban fentebb már leírtak szerint a korszak számára a városközpont fogalma megkülönböztetett jelentőséggel is bírt (Kissfazekas 2008). Ennek ellenére a vizsgált települések esetében is messze elmaradt a megvalósulás a tervi szándékoktól; időben, szerepkörben, funkciógazdagságban, városépítészeti kompozícióban. Komló központja nehezen definiálható. Ez nagyrészt annak a már emlí-

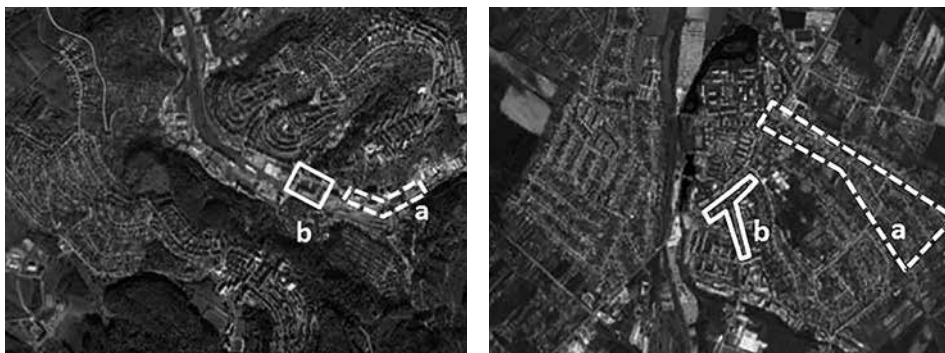

15. ábra. 1953, épül az új központ a Kossuth Lajos utca mellett: Városház tér, baloldalt a Főposta és a Tanácsháza (ma Városháza), jobbra a Pártbizottság épülete, háttérben a Kőkönyösi lakótelep sziluetttje (forrás: <http://fortepan.hu>, eredeti: UVATERV)

16. ábra. 1959-es légifotó, ugyanazon út, amelyen még megvan a történelmi faluszerkezet (forrás: <http://fentrol.hu>)

tett fejlesztési folyamatnak a következménye, amely részterületek additív sorolásával építette fel az újvárost. A tervek eredetileg a völgyben végighaladó főút mentén javasolták a központ kialakítását, intézményi épületek sorolásával (10. ábra), melyből alapvetően a szocialista realista stílusú főút valósult meg, viszonylag korán – már az 1950-es évek elején – néhány fontosabb épülettel (Városháza, Szálló) (15. ábra). A terv szerint a főutat végigkísérő, jellemzően zárt sorú kompozíció építésére azonban nem került sor. Ugyanazon főút mellett még a 10 évvel későbbi légifotókon is jól látható a történelmi fésűs településszerkezet lakóépületeinek a sora (16. ábra). A további intézményi épületek tehát csak jóval később épültek fel a főút mellett sorakozva; jelenlétük, helyük mai szemmel sok esetben véletlenszerűnek tűnik. A Városház tér hajdani városi pozicionálása sok szempontból logikus, érthető; a város középtengelyén, a település különböző területeitől viszonylag elérhető távolságban (17. ábra). Kialakítása mégis alátámasztja azt az ismert tényt, hogy az újvárosok jelentős részénél a városközpont kiépítése – mind városkompozíciós, mind funkcionális szempontból – messze elmaradt a város további részeinek „kidolgozottságától”. A főút mai szerepét jelentősen gyengíti a várostesten belüli bizonytalan téri helyzete és a mellette elhaladó, nagy átmenő forgalmat is bonyolító, feltáró főút.

A már korábban említettek szerint Oroszlány esetében is elsősorban a lakásigény biztosítására koncentráltak, a hozzátartozó városi intézményhálózat fejlesztése jócskán megkésett. Elmaradt az újvárosoknál sokszor forszírozott főút kialakítása is. Az 1970-es évek első felében a központ területének kijelölése már megtörtént, de a kiépítése még nem, és olyan, a szocialista városokban elengedhetetlennek tekintett épületek hiányoztak még, mint a városháza, pártszékház, központi irodaház. Az intézményi főtengely a városon áthaladó feltáró út lett, emellett sorolódtak az időben itt is igen megkésve megépülő, központképző intézmények (18. ábra). Az 1949–1959 között kiépülő Óváros egyes részeinek beépítésében ugyanakkor az általános

17. ábra. Komló: a) a történelmi település helye, b) a település mai központja

18. ábra. Óroszlány és központja: a) a történelmi település helye, b) a település mai központja

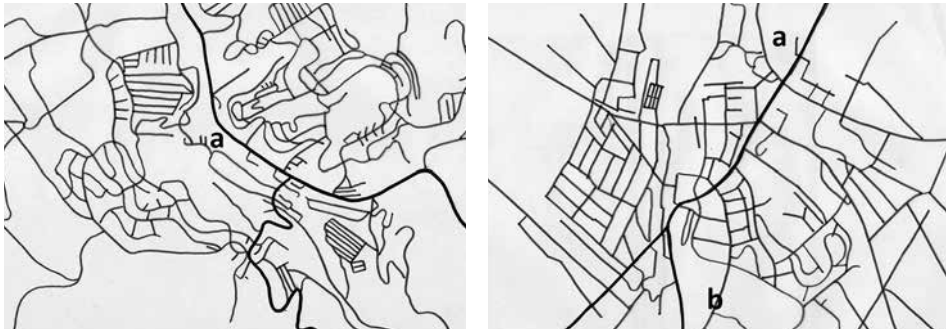
történelmi előképek hagyományos városépítészeti (utca-tér) helyzeteit követték. A szoc-reál építészeti eszközökkel kialakított kisebb teresedések léptéke, részletei történelmi hangulatot „imitáltak” (ld. „Óváros”) és városközponti karaktert adtak.

VÁROSSZÖVET – TELEPÜLÉSSZERKEZET ÉS BEÉPÍTÉS

Weclawowicz kutatásai során megállapította, hogy az államszocialista iparosítás azáltal, hogy nemcsak gazdasági, hanem ideológiai és politikai szereppel is bírt, alapvetően kihatott a városok szerkezetének alakulására (Weclawowicz 1992). Ez elméleti szinten valóban igaz, azonban az is sokszor tapasztalható, hogy a tervi szándékokat a tényleges megvalósulási, építési folyamatok e téren is jócskán átirták. A két vizsgált város ugyanazon, pártideológiai erősen irányított korszakban született, szerkezetük azonban jelentős különbségeket mutat, melyeknek csak egy része vezethető vissza a topográfiai, víz- és domborzati adottságokra.

Komló esetében volt egy városi szintű kompozíciós elv (terv: ifj. Lux Kálmán/VÁTI 1950), amely elsősorban a rétegvonalakat tekintette szervező erőnek. A város főtengelye (Ipari út, Kossuth Lajos utca), amely mentén a fontosabb városi szintű intézményeket tervezték, nagyjából követte azt a történelmi főútvonalat, amelyre a hajdani kis bányafalu is települt. A történelmi település területe azonban periferikus lett a mai várostesten belül. Az eredeti tervben az említett főtengely mentén sorolódtak a fontosabb intézmények, kétoldalt zártabb beépítéssel, helyenként teresedésekkel, illetve innen nyílt a város főtere is. E főtengely kötötte össze a már említett, laza, foltszerű lakóterületi szomszédsági egységeket, melyek belső feltárása a rétegvonalakhoz igazodó utcákról történt (19. ábra).

Az, hogy az íves nyomvonalú utcahálózat az 1951-től megjelenő új hivatalos építészeti szemlélettől és irányelvektől távol állt, jó mutatja a magyar építészetről 1972-ben publikált könyv Komlóról szóló néhány sora is. Eszerint a sokszor 1. építészeti periódusnak nevezett időszak „lazább, kötetlenebb beépítési rendszerével a tájolási

19. ábra. Komló városstruktúrája: a) Ipari út, Kossuth Lajos utca (forrás/saját szerkesztés Kissfázekas K.)

20. ábra. Oroszlány városstruktúrája: a) Rákóczi út, b) Fürst S. utca
(forrás/saját szerkesztés: Kissfázekas K.)

előnyöket, funkcionális igényeket, lakásalakítási feltételeket, terepdomborzati adottságokat az eddiginél nagyobb mértékben vette figyelembe (Komló, Kökönyös), jellege azonban erős nyugati hatás mellett kevésbé igazodott városképeink addigi tradicionális kialakulásához. Ezért az 1951-es Építészeti Kongresszus felvetett igényei szerint az ún. 2. periódus egyenes vonalú, zártabb utcaformálással, összefüggő, derékszögben tört, sokszor meanderszerű tömbökkel, épületevégek (bütük) elpalástolásával, viszont az egyensúly, szimmetria, egységes utcakép és monumentális összhatás kiemelésével alakította városait” (Rados 1971). A könyv által 1., 2., illetve majd 3. periódusnak nevezett időszakok a magyar városépítészeti/építészet 1950-es években lezajlott többszöri szemléleti és formai irányváltásait jelentették, melynek lenyomatai remekül nyomon követhetők a korai újvárosokban, többek között éppen a bányavárosokban.

Oroszlányban ezzel szemben a városszintű hálózat sajátos kettőséget mutat. A főúttól és vasúttól nyugatra eső területeket szabályos, jellemzően ortogonális utcahálózat tárja fel, hagyományos kertvárosi beépítéssel (20. ábra). A város hangsúlya, intézményi központja a keleti oldalra települt. Itt is az átmenő főút (Rákóczi út) mellé tervezték a fontosabb városi intézményeket. Ezt jelzi, hogy az út déli bevezető szakaszára kerültek a legmagasabb lakóépületek, melyek közé földszintes üzletek ékelődtek, amúgy a város építészeti legizgalmasabb utcaképét alkotva. A városi szerepkörhöz elengedhetetlen funkcionális és városépítészeti szempontból is központképző, legfontosabb települési szintű középületek nem épültek meg, vagy itt is csak jelentős késéssel; ma lazán sorolódnak, egymással valódi városszerkezeti kapcsolatot nem mutatva.

A város középső magját az 1945 és 1959 között épült, 2–3 szintes, telepszerű lakóterületi beépítés alkotta, amelyet nagy kiterjedésű kertvárosi beépítés övezett, északról pedig az 1970 és 1979 között épített 4 szintes, paneles lakótelep csatlakozott hozzá. Az Ófalu itt nem épült át; megtartotta egykori utcaszerkezetét és telekstruktúráját: ágas utcahálózata, halmazos szalagtelkes telekrendszere, földszintes fésűs

beépítése ma is jól kirajzolódik a városszerkezetben. A szerkezet kapcsán is ki kell emelni a már említett Fürst S. utcát, amely „hagyományos” beépítésével, városépítészeti részleteivel markáns központképző elem lett.

VÁROSÉPÍTÉSZETI RÉSZLETEK

Az 1950-es évek során tudományos kutatások sora zajlott, melyek a városközpontok háború után megmaradt történelmi – elsősorban műemléki – értékeit összegezték, és a történelmi városközpontokat jellegzetességeik alapján tipizálták. A Városépítési Tudományos és Tervező Intézetben (VÁTI) több tucat magyar településnek készült el az ún. „Városképi és Műemléki Vizsgálata”. A központok értékesnek tartott épületeiről, utcaképeiről összeállított részletes fotódokumentációk és egyszerű térképi kiegészítések célja kimondatlanul az volt, hogy a historizáló formákkal az új városépítéshez tanulságul szolgáljanak, példát adjanak. Az egységes metodika alapján elkészített anyagok szerepe meghatározó lett egy új védelmi jogi kategória, az ún. „műemléki jelentőségű területek” határának kijelölésénél is. Később pedig tervezést segítő háttéranyagoknak is szívesen használták a műemléki városrendezési tervek készítése során. Ugyanakkor olykor alapul szolgáltak a szovjet előképekhez kötődő,

21–22. ábra. Óroszlányi szocialista realizmus, Fürst Sándor utca
(forrás: <http://postcards.hungaricana.hu>, eredeti: Zempléni Múzeum, Szerencs)

23–24. ábra. Óroszlányi épületdíszítések a Rákóczi úti lakóházak bütüin (forrás: Kissfazekas K.)

általában nagyléptékű, klasszicizáló szocialista realizmus mintáihoz képest jóval szerényebb, a kisvárosi (város)építészeti hagyományokat követni akaró városi tervek számára.

A városépítészeti részletek vizsgálata kapcsán mindkét bemutatott város közös jellemzői a „szocreál” kompozíciók.

A tervek szintjén sokszor megálmodott városi léptékű, látványos és nagyvonalú hangsúlyok azonban nem tudtak kialakulni, hiszen azok elsősorban a főtengelek és a városközpontok megformálásához kötődtek volna. Helyettük „részmegoldások” születtek. Oroszlánynál a már említett szocreál elemekkel, terekkel komponált utca (ma Fürst Sándor u.) nem városzerkezeti helyzete vagy funkcionális szerepe, hanem éppen e kompozíciós mivolta miatt tekinthető főbb utcának (21–22. ábra). Két-három szintes, szerény, egyszerű lakóházak szegélyezik, azonban két végén egy kis teresséssel, illetve kis középtornyos, stilizált városkapuval zárul. E fenti kompozíciós főtengelet leszámítva azonban a szocreálnak jellemzően egy szegényes, igen csupasz verziója látható a városban. A kevés „luxus” részei a fent említett történelmi kisvárosi hangulatot megidézni akaró utca építészeti részletei, valamint a városi főtengelet, a Rákóczi utat kísérő 4 szintes lakóépületek bütüin elhelyezett sgraffito díszítések (23–24. ábra).

Komlón a városépítészeti részletekben is megmutatkozik, hogy nagyobb állami figyelem kísérte a sorsát. Ez nem csak abból látszik, hogy a központi városi tér igen korán megépült. A lakóépületek is városiasabbak, nagyobbak, gazdagabban díszítettek (25–26. ábra). Egyes lakóterületek a szocialista realizmus városépítészeti kompozíciós elveinek megfelelően szerveződnek; a szimmetria, tengelyesség, sarokhangsúlyok a legáltalánosabb szerkesztési eszközök. Az anyaghasználat és az épületdíszítési részletek is igényesebbek.

Komló városépítészeti egyediségét azonban igazán az adja, hogy nyomon követhetők benne a második világháború utáni különböző stílusváltások, kezdve a modernizmustól, a szocialista realizmusig majd az újra visszatérő modernig. Építésének kezdetei ugyan az 1940-es évek végére tehetőek, mire azonban valóban elkezdett formálódni a város, az építészet már túl volt a „Nagy építészeti vita” által generált

25–26. ábra. Komlói szocreál (forrás: Kissfazekas K.)

27–28. ábra. Komlói lakóterületi egységek egyéni építészeti karakterrel: modernizmus és „szocreál” váltakozása (forrás: BME Urbanisztika Tanszék fotótára, 32. kép: <http://egykor.hu>)

stílusváltáson. Ennek nyomai a szocreál mint kötelezővé tett városépítészeti és építészeti eszköztár használatán keresztül jól felismerhetők, és a város arculatát egyértelműen meghatározzák.

A mozgalmas domborzati adottságokhoz erősen idomuló városszerkezet és a jellemzően az utca vonalát követő, általában az utcavonallal párhuzamos gerincű beépítési módok is igen egységes benyomást keltenek. Ugyanakkor a városépítészeti részletek léptékében a szocreál és az azt közrefogó modernista időszakok más újvárosokban is gyakran megjelenő sajátos stílusalkalmazásait (Kissfazekas 2015) is jól nyomon lehet követni (27–28. ábra). Így láthatók Kőkönös Pécsi utcáján egymással szemben a modernizmus „kockaházai” a szocreál rekvizitumaival, a magastetővel, tagozatokkal és stukkókkal díszített homlokzatokkal.

KONKLÚZIÓ

A bemutatott két bányásztelepülés olyan újnak nevezhető város, amely egy vagy több hajdani kicsi faluból lett tervszerűen, igen rövid idő alatt nagyobb településsé felfejlesztve. E városok elvben a korszak terület- és településtervezési, szakmapolitikai gondolkodásmódjának fontos tanúi, melyeket gyakran a korabeli társadalmi rend egyfajta „ideális” városmodelljeiként, társadalmi és városépítészeti kísérletként is nevesítettek. Valójában az építésüket alapvetően befolyásolták a termelési, üzemelési szempontok és pénzügyi korlátok, amelyek az ideológiai elvárásokat felülírták.

A magyar újvárosok definiálása kapcsán felmerülő számos közös ismérv között a szocialista realizmus mint jellemző építészeti stílus is meg szokott jelenni, azt sugallva, hogy az építési időszak (1950-es évek) paradigmái és a korszakra jellemző szocreál eszközhasználat azonos városépítészeti mintázatokat, alaktani jellemzőket eredményezett. A két bemutatott példa is bizonyítja, hogy a fenti állítások jelentős árnyalást igényelnek.

Jelen tanulmány a közelmúlt rendkívül összetett történéseire nem tért ki. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy e városok rövid idő leforgása alatt mesterségesen kialakított épített környezetének és társadalmának legfontosabb identifikációs eleme a bányászat volt, amelynek gyengülése, illetve megszűnése alapvetően és széles körűen érintette lakosainak a városokról alkotott múlt-, jelen- és jövőképét.

FORRÁSOK

- A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat 50 éve (1891–1941)*. <http://www.museum-digital.de/hu/portal/documents/25114355069.pdf> (Utolsó megtekintés: 2015. 11. 20.)
- A magyar bányászati termelés története*. Központi Bányászati Múzeum Sopron. <http://www.kbm.hu/hu/node/6> (Utolsó megtekintés: 2015. 11. 24.)
- Babics A.: *A komlói kőszénbányászat története*. Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs 1958.
- Babics A. (szerk.): *Komlói monográfia*. Komló Város Tanácsa V. B., Komló 1978.
- Barabás M. et al.: Volt egyszer egy... Oroszlányi Szénbányák. *Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat* 137 (2004) 2–3. 1–7.
- Beluszky P.: *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. (Területi és Települési kutatások 13.) Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs 1999.
- Beluszky P.: A várossá nyilvánítás gyakorlata Magyarországon 1945 után. In: *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*. (Szerk.: Á. Varga László.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest 2010. 135–147.
- Caniggia G. – Maffei, G. L.: *Composizione Architettonica e Tipologia Edilizia. 2. Il Progetto nell' Edilizia di Base*. Marsilio Editori, Venezia 1984. (1st edition: 1979.)
- Caniggia, G. – Maffei, G. L. *Composizione architettonica e tipologia edilizia. Lettura dell' edilizia di base*. Marsilio Editori, Venice 1993 (revised edition).
- Caniggia, G. – Maffei, G. L. : *Architectural composition and building typology: interpreting basic building*. Alinea Editrice, Firenze 2001.
- Carmona, M. (ed.): *Public places, urban spaces: the dimensions of urban design*. Architectural Press, Oxford 2003.
- Conzen, M. R. G.: Alnwick, Northumberland: *A Study in Town Plan Analysis*. Institute of British Geographers (27), London 1960.
- Dragonits T. et al.: *Városépítés Magyarországon a felszabadulás után*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1971.
- Fürst J. – Sós A.: Lakótelepülések helykijelölésének irányelvei. *Településtudományi Közlemények* 1 (1952) 1. 22–85.
- Germuska P.: Ipari város, új város, szocialista város. In: *Korall 11–12. A város és társadalma*. (Szerk.: Horváth Gergely Krisztián.) Korall, Budapest 2003. 239–259.
- Germuska P.: Kamaszvárosok? Tatabánya és Oroszlány fejlődési pályája a 20. század második felében. In: *A közép-dunántúli régió városainak szocialista kori története*. (Szerk. Katona Cs. – Boltai G. – Rátcz A. – Szűts I. G.) Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém 2012. 81–100.
- Kissfázekas K.: A magyar városközpontok átalakulása a II. világháború végétől a rendszerváltásig. *Építés – Építészettudomány* 36 (2008) 1–2. 79–102.
- Kissfázekas K.: Az államszocialista intézményegyettesek városi kontextusa. *Építés – Építészettudomány* 42 (2014) 1–2. 93–132.
- Kissfázekas, K.: Relationships between politics, cities and architecture based on the examples of two Hungarian new towns. *Cities* 48 (2015) 99–108.
- Kissfázekas K. – Gurdon B.: A várostest morfológiája. *Építés – Építészettudomány* 42 (2014) 3–4. 171–205.
- Klausz Gy.: A komlói városfejlesztési beruházások. *Bányászati Lapok* (1956) 11–13. 744–751.

- Komló Város Önkormányzata: *Integrált Városfejlesztési Stratégia (IVS)*. I. (Helyzetelemzés.) Komló 2009.
- Körner Zs. – Nagy M.: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 2006.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH): *1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények*. Magyar Állami Nyomda, Budapest 1950.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH): *1960. évi népszámlálás. Baranya megye és Pécs személyi és családi adatai*. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest 1961.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH): *1960. évi népszámlálás. Lakásadatok*. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest 1961a.
- Lovra, É.: Typology of the Urban Fabric-Evaluation of the Inherited Townscape. In: *Proceedings Cultural Heritage – Possibilities for Spatial and Economic Development*. Szerk. Mladen Obad Scitaroci. University of Zagreb, Zagreb (2015). 238–244.
- Meggyesi T.: *Városépítészeti alaktan*. Terc Kft., Budapest 2009.
- Musil, J.: Urbanization in socialist countries. *International Journal of Sociology* 10 (1980) 2–3. 179–185.
- Oroszlány Önkormányzat: *Oroszlány Integrált Városfejlesztési Stratégia (IVS)*. Oroszlányi Szolgáltató Zrt., Oroszlány 2010. 57–59.
- Oroszlány Önkormányzat: *Oroszlány város integrált településfejlesztési stratégiája megalapozó vizsgálata*. KD-ITS Konzorcium, Oroszlány 2015. 87–88.
- Perényi I.: A településtudomány időszerű kérdései. *Településtudományi Közlemények* 1 (1952) 1. 3–21.
- Rados J.: *Magyar építésettörténet*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1971.
- Rozs A.: Baranya megyei bányaiüzemek és bányász települések az 1956-os forradalomban. In: *Bányászok és bányászvárosok forradalma, 1956*. (Szerk.: Dr. Kovácsné Bircher E. – Schuller B.) Központi Bányászati Múzeum, Sopron 2006. 7–73.
- Szirmai V.: „Csinált” városok. Magvető Kiadó, Budapest 1988.
- Szirmai V.: Egy „új” városfejlődési út ígérete. In: *Csinált városok a XXI. század elején*. (Szerk.: Szirmai V.) MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest 2013. 11–32.
- Weclawowicz G.: A városok térbeni-társadalmi szerkezete Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom* 6 (1992) 3–4. 215–225.

MORPHOLOGICAL ASPECTS OF “SOCIALIST” MINE CITIES’ DEVELOPMENT

CASE STUDY OF KOMLÓ AND OROSZLÁNY

Summary

In the 1950s, the forced industrialization experienced full priority in Hungarian politics and in the economic development. It also has become a major guiding principle in regional settlement policy.

The political value of those regions that had natural resources for mining purposes was growing enormously. This appreciation was not without precedent; the existence of exploitable mineral resources had been playing a major role in the creation of the historical settlement network from the beginnings. Where the conditions of the settlement development were present, the mining colonies gradually became mining towns, later on manufacturing and industrial towns in the period of feudalism or capitalism. However, during the state socialism such so-called new cities were built that had not necessarily gone through the above mentioned historical urban change in Hungary. The once small villages were turned into bigger settlements in a very short period of time. It was all realised according to a central political

plan. These cities witnessed the political professional mind-set of the era as well as the spatial and urban planning of it. At the same time, they were referred as an “ideal” town-model and also, as an urban and social experiment of the very period’s social order. The authors are seeking for answers to the following main questions in the context of morphological approach analyses of Oroszlány and Komló: How did the political intentions in raw material extraction and mining industry manifest in regional development during the state socialism? How did these changes give a huge impulse to the smaller, previously less significant settlements? How did the above processes influence all of these settlements’ spatial development and lastly, what kind of urban morphological consequences and implications (similarities, differences) can be discovered?

Keywords: state socialism, mining town, morphology, Komló, Oroszlány